

UOT: 316.33.316.37

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XƏMSƏ”SİNDƏ FOLKLOR ƏNƏNƏLƏRİ

Əliyeva Aynurə Kamran qızı

AMEA Gəncə Bölməsi Humanitar Tədqiqatlar İnstitutu

yavernamazova@mail.ru

Xülasə: Nizami Gəncəvi sənətinin ölməzliyinin qarantı şairi həmişə yaşadan “Xəmsə”sidir ki, bütün dünyaya səs salmışdır. Şair Xəmsəyə daxil olan poemalarında folklor materiallarından və xalq arasında şifahi şəkildə dildən-dilə keçərək gəzib dolaşan və bu günümüze gəlib çatmış əfsanə və rəvayətlərdən istifadə etmişdir. Eyni zamanda, şairin yaradıcılığında önəmli və mühüm rol oynayan dini-fəlsəfi, ictimai-siyasi və əxlaqi dəyərlərə də toxunmuşdur. Dahi şairimizin “Xəmsə”sindəki folklor nümunələri Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatını da əks etdirmişdir, belə ki, Nizami öz poemalarında digər xalqların folklorundan da istifadə etmişdir.

Açar: “Xəmsə”, folklor ənənələri, rəvayətlər, əfsanələr

Ключевые слова: «Пятерица», фольклорные традиции, легенды, мифы

Key words: "Khamsa", folklore traditions, legends, myths

Bütün dünyada öz poemaları, ölməz sənəti ilə tanınan, humanist, zəhmətə hörmətlə yanaşan, haqsızlıqlarla barışmayan, əsrləri arxada qoyub dövrümüzə qədər gələn və bəşəriyyət tarixində özünəməxsus əbədi mövqe qazanan dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin əsərləri dünya şeir xəzinəsinin nadir incilərindəndir. Şairin humanist görüşləri, əxlaqi nəsihətləri xarakterin kamilləşməsinə, bütövləşməsinə köməklik edir. Nizami sənəti insanlığa ülvə məhəbbət, xeyirxahlıq, sədaqət hiss və duyğuları aşılayır, nəsilləri yüksək ideallar uğrunda mübarizəyə, qəhrəmanlığa sövq edir. Nizami sənətinin ölməzliyinin sirri də məhz bundadır.

Nizami Gəncəvi bütün poemalarında olduğu kimi, “Sirlər xəzinəsi”ndə də folklor materiallarından istifadə etmişdir və iki əsas fikri əsas tutmuşdur. Bu öncə folklordur – xalq arasında şifahi şəkildə dildən-dilə keçərək gəzib dolaşan və bu günümüze gəlib çatmış əfsanə və rəvayətlərdir ki, o da gələcək nəsillərə ötürüləcəkdir. İkinci qaynaq yazılı ədəbiyyatdır – ərəb və fars dilində yazılan kitablardır. Nizami Gəncəvi hər iki mənbədən – həm xalq əfsanələri və rəvayətlərindən, həm də yazılı kitablardan yararlanaraq dünya şöhrətli poemalarını yazıb-yaratmışdır (1, səh. 46).

Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi”ndə bədii sözün qüvvət və qüdrətini yüksək keyfiyyətdə tərənnüm etmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu poemada folklordan istifadə edərək yaratdığı hekayələrdə sultanları, şahları kəskin tənqid etməsi ilə yanaşı öz müasirlərini cətinliyə və zülmə dözməyə, cəsarətli olub mübarizə aparmağa səsləyir. Buna misal olaraq “Sultan Səncər və qarı”, “Zalım padşah və Zahidin hekayəsi”ndən danışmaq olar.

“Sultan Səncər və qarı” hekayəsində Nizami Gəncəvi öz müasiri olan Sultan Səncərin başına gələn əhvalatdan bəhs edir. Burada, Sultan Səncərin ətəyindən yarısan qoca bir qadın ona dərğanın zülmündən şikayət edir. Dərğa öldürülmüş bir adamın qatilini qarının evində axtarmış və onun saçlarından tutub sürüdüynü söyləyir. Qoca qadın Səncərə deyir: türklərin dövləti ədalət üstə qurulub, sən ki belə zalımsan, demək, türk deyilsən, qarətəkar bir yolkəsənsən deməli. Buna rəğmən Sultan Səncər bu hadisədən nəticə çıxarmadığı üçündür ki, Xorasanda ziyana düşür. Bu işə tarixdə Sultan Səncər əleyhinə qalxan Xorasan üsyanı hesab edilir.

Bütün aləmi alt-üst eləmişən

Axı sən (şah) olalı nə hünər göstərmisən?

Türklərin dövləti ona görə ucaldı ki,

Məmləkətdə ədalət hakim oldu.

Sən isə zülümkar bəslədiyin üçün

Türk deyil, bir quldur hindlisən (3, səh.101).

Digər rəvayətdə, “Zalım padşah və Zahidin hekayəsi”ndə zülm etməkdə ad qazanmış bir hökmdara xəbər verilir ki, hansısa bir qoca səni zalım və qanicon adlandırır. Bundan əsəbləşən padşah qocanı yanına çağırmaq istəyir, lakin bir cavanın dili ilə əhvalatdan xəbər tutan qoca özü kəfən geyinərək padşahın yanına gəlir. Şah ondan soruşur ki, niyə məni zülmkar adlandırırsan? Qoca cəsarətini toplayaraq deyir ki, qoca, cavan, şəhər, kənd sənin zülmündən bezib. Mən səni zalım və zülmkar adlandırmaqla sənə güzgü olmuşam, doğru danışmamışamsa məni dara çəkdir. Qocanın cəsarətindən, danışığından təsirlənən şah ona xələt veririr və zülmədən əl çəkir. Bununla da şair hökmdarlara zülm yolundan qayıtmağı məsləhət görərək onları ədalətli olmağa səsləyir. Şair hər zülmə dözən, hər alçağa boyun əyən insanları qorxaq və aciz adlandırır.

Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” poemasında əməyə, zəhmətə xüsusi yer verir, zəhmətlə, şərəflə çalışan insanla, əməyə, zəhmətə xor baxan insanları qarşılaşdırır. Şair “Süleyman və əkinci” hekayəsində qoca əkincinin axırıncı son buğda dənələrini torpağa səpərək, göz yaşı ilə suvarması, qışın soyuğunda, yayın istisində dincəlmədən, abır-həyasını tökməməsi üçün hər əzaba dözməsi, hətta əyninə geyinməyə belə paltar tapa bilməyib yaşıl otlardan köynək toxuyub geyinməsindən danışır (3, səh.96).

Nizami beşliyində istifadə edilən digər xalqların yaradıcılığını da qeyd etmək olar. Şairin ilk poemasında (“Sirlər xəzinəsi”ndə) Qədim Şərq folklorunda Süleyman peyğəmbər haqqında olan rəvayətlərin hər biri, bəzi hallarda dini-əsətiri xarakter daşısa da, öz kökü etibarilə dolğun folklor nümunələridir və Nizami sənətində də bu səpkidə öz əksini tapır.

Şah Süleymandır, onunla bu yolda,

Gah balıq söhbət edər, gah da ay (2, 161).

Süleyman nəinki müxtəlif dildə danışan insanların, bütün canlıların və hətta bitkilərin də dilini bilərdi bu qüdrətinə görə də onu Yer üzünün hökmdarı etmişdi. Buradakı qulaq omonimləri olan “şah” və “mavi” (“ay” və “balıq”) dünya mənasındadır.

Süleyman devlə oturub-dursa,

Üzüyünü heçə əldən verər (2, 161).

Yenə də əfsanəyə görə Süleymanın sirrli bir üzüyü varmış və bütün hikmət bu üzükdə imiş. O, sahibinin barmağında olanda Süleyman ən zəif həşaratların belə söhbətini başa düşərdi... Üzüyü barmağından çıxarkən möcüzə də öz kəramətini itirərmiş... (1, səh 161).

Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” poemasında dost haqqında sədaqətli və ağıllı olmağı da tövsiyə edir. “Yaralı bir uşağın hekayəsi”ndə həmyaşıdları ilə gəzməyə çıxan uşağın təsadüfən yolda bürəyib yıxılaraq ayağını sındırması, dostları onun atasından utanaraq quyuda gizlənməsini məsləhət görürlər. Yaralanmış uşaqla düşmən olan başqa bir uşaq gedib yaralanmış uşağın ata və anasına xəbər verir. Şair səmimi dost olmayan insanlarla dost olmaqdan, ağıllı düşmən olmasını məsləhət görür. Əsil dost dostu darda qoymaz, həmişə qarşılıq gözləmədən bir-birinə kömək etməlidir.

Əfsanə və rəvayətlərə müraciət edən Nizami Gəncəvi şifahi xalq bədii təfəkkürünün zəngin xəzinəsindən geniş şəkildə istifadə edir və bu onun üçün geniş imkanlar yaradır. Şair xalq yaradıcılığından istifadə edərək sadə xalq obrazlarını yaradır və onların həyat tərzini ilə bağlı hər hansı bədii amalı açmağa müəssər olur, bununla da əsərlərində folklor ədəbiyyatı haqqındakı bilik sərvətini özündən sonrakı gələcək nəsillərə aşılayır.

“Sirlər xəzinəsi”ndəki bir çox hekayələr, məsələn, “Ovcu it və tülkü dastanı”, “Meyvə satanla tülkünün nağılı”, “Bülbül və qızılgülün dastanı” və s. nəzərimizcə, məhz “Kəlilə və Dimnə”də Hind xalqının folkloruna daxil olan bəzi xırda hekayələrlə səsləşir.

“Xosrov və Şirin”in ayrıca bir fəslə olan “Bözörgümidin “Kəlilə və Dimnə”dən qırx məzmun danışması” həmin mövzuya həsr edilir. Əsərin sonunda aqıl ustad Bözörgümid şah

Xosrova kainat, həyat, yaradılış haqqında bir sıra izahatlar verir və ən nəhayət, Şirinin xahişi ilə “Kəlilə və Dimnə”dən söhbət açır.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında Firdovsinin “Şahnamə” əsərinin böyük rolu olmuşdur. Belə ki, “Şahnamə” əsərindəki obrazların və motivlərin ilkin qaynaqları xalq yaradıcılığı ilə bağlı idi və şair bu obrazları qədim “Avesta”dakı qəhrəmanlıq dastanlarına istinad edir, buradakı folklor nümunələrinə söykənir (1, səh165).

Nizami bədii fantaziyasının qol-qanad açması və pərvazlanmasına Şərqi “Min bir gecə”, “Sindbadnamə” və “Tutnamə” kimi gözəl folklor nümunələri az əhəmiyyəti olmamışdır. “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə”dəki bir sıra motivlər fikrimizə sübutdur. Xüsusən “Yeddi gözəl” (Şah Bəhram yeddi ölkə qızlarının nağıl söyləməsi) öz quruluşuna görə yuxarıdakı abidləri xatırladır. Aydın olur ki, Nizami Gəncəvi şeirinin əhatə dairəsi genişdir, hətta Şərq xalqları üçün müştərək olan rəvayətlər, əfsanələr və ərəb folkloruna müraciət edir.

Dahi şairimiz Makedoniyalı İskəndərdən, gah İran şahzadələri Xosrov və Bəhramdan, gah da ərəb gəncləri Məcnun və Leylidən danışır. Humanist şairimiz hansı xalqın nümayəndəsini qələmə alsın belə, öz xalqının oğlu olaraq qalır. Xosrovun insani xarakterinin formalaşmasında azərbaycanlı-türk qızı Şirinin ideal məhəbbəti həlledici amil olur. Ellər qızı Nüşabənin ağıl və fərasəti İskəndər kimi bir sərkərdəni sarsıdıb səcdəyə gətirir.

Nizami Gəncəvi əsərlərində özünü göstərən, nəzir-niyazla, qurbanla dünyaya gəlmiş Xosrov, Məcnun hələ uşaqlıq illərindən gücü, qüdrəti, ağıl və zəkası, fərasəti ilə hamını heyran edirmiş. Şair “Xəmsə”də Xosrovu xeyirxahlıq simvolu, məzlumların himayəçisi, tədbirli dövlət xadimi kimi qeyd edirdi, Məcnun haqqında isə öz saf eşqinə sadıq və vəfalı olduğundan danışdı. “Xəmsə”də xalq obrazı olan çoban sürəti də maraq doğurur. Bildiyimiz kimi, nağıl və dastanlarımızda çoban əsasən el gücünü simvolizə edir və öz şücaəti, igidliyi, ağıl və zəkası ilə çox zaman şahzadələrə belə üstün gəldiyini görürük. “Yeddi gözəl”də qoca çobanın məsləhəti ilə Bəhramın gözlərini açır, onu qəflət yuxusundan oyadaraq, ölkədə olan özbaşınalığa son qoyur.

Nizami Gəncəvi müdrik qocaların xeyir-duası da mühüm yer tutur. Xəmsənin dördüncüsü olan “Yeddi gözəl” poemasında süjetin ana xətti ilə yanaşı verilən budaq hekayələrin birində (Mahan haqqında hekayədə) təsvir olunan qoca, qəhrəmana tilsimdən xilas olmaq yolu göstərir, tilsimdən azad olaraq, səadətə qovuşur. İskəndər necə dəfə ağıllı çobanların verdiyi məsləhətlərdən xeyir tapmışdır. “Şərəfnamə”də, “İskəndərin dirilik suyu axtarması” bəhsində yaşlı bir qocanın yol göstərməsindən danışılır. Şairin “Yeddi gözəl” əsərində slavyan şahzadəsinin hekayəsinin əsas süjet xətti gözəl bir qızın uca dağlar başında tilsimli bir qalada yaşamağa qərar verməsidir. Bu qızın sevgisinə nail olmaq istəyən, tilsimi qırmağa, qalaya yol tapmalı və cətin suallara cavab verməlidir. Bu qız öz şəklini çəkərək qala qapısından asdırır və gözəlliyi ilə hamını heyran edir. Nəhayət ki, igid bir şahzadə, təcrübəli bilik mənbəyi olan bir qocadan məsləhət alaraq tilsimi qırmağa nail olur, qızın suallarına cavab verir və ona qovuşur.

Şair öz əsərlərində yuxuya çox önəm verir. “Sirlər xəzinəsi”də gənc şahzadəyə nurani qoca yuxuda məmləkəti xilas etmək üçün çıxış yolu göstərir. “Xosrov və Şirin” poemasında isə Xosrova Şirinin müjdəsini babası Ənuşirəvan yuxuda söyləyir.

Şair poemalarında qadın qəhrəmanlarına geniş yer və önəm verir. Bunlardan Selcan Xatun, Banuçiçək, Fitnə, Nüşabə və s. O, qadın obrazlarını fiziki və mənəvi güclü və cəsarətli göstərir. Məsələn, Banuçiçək özünü tanıtmadan Beyrəklə at çapır, ox ataraq güləşir, onun hüner və şücaətini yoxladıqdan sonra üzük alır, Şair “Sirlər xəzinəsi”də digər qəhrəman qadın sürətlərindən olan Fitnə və “İskəndərnamə” poemasında Nüşabənin ağıl və zəkasını, cəsarətini xüsusi ilə qeyd etmişdir.

“Yeddi gözəl”də axırıncı gözəl-in-yeddinci iqlim şahzadəsinin söylədiyi nağıl qəhrəmanının bağdakı qızla söhbəti nəzərdən yayınmırdı. “Yeddi gözəl”dən iqtibas olunmuş

Xeyir və Şərr hekayəsi həm çox qərībədir, həm də şairin üslubuna bir rəngarənglik verir, hətta deyərdik ki, müəyyən dərəcə burada təzad yaradır.

“Sirlər xəzinəsi”ndə “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti”, “Kərpickəsən kişinin dastanı”, “Leyli və Məcnun”da müstəqil süjetə malik “Vəhşi köpəklər və gənc haqqında hekayə”, “Yeddi gözəl”də şahzadə qızların nağılları, “İskəndərnamə”də “Yoxsul çörəkçinin hekayəsi”, “Çobanla üzüyün hekayəsi” və.s. fikrimizə sübutdur. Böyük cəsarətlə demək olar ki, “Leyli və Məcnun”dan əvvəl iki böyük həcmli əsər (“Sirlər xəzinəsi” və “Xosrov və Şirin”) fars dilində yazılsa da, XI-XII əsrlər Azərbaycanda “Xosrov və Şirin” haqqında xalq dastanı var idi. Xüsusən Fərhad eşqi ilə bağlı folklor nümunələri burada geniş yayılmışdır. Azərbaycan nağıllarından “Üç bacının nağılı” öz əsas qayəsi ilə “Yeddi gözəl”dəki “Xeyir və Şərin hekayəsi”nə uyğun gəlir (2, səh. 180). Bu süjetdə gözəl bir qızın “Xeyir və Şər hekayəsində” Xeyirin öz susuzluğuna qalib gəlməsi üçün paxıl və xain bibisinə (Nizamidə Şərə) gözlərini çıxardıb verməsi folklordan alınmış, işləyib xalqa çatdırmışdır. Dahi şairimiz Nizami Gəncəvi öz ölməz qəhrəmanlarının sürətlərini ucaldarkən bu nümunələrə istinad etsə də, tarixi salnamələr və sələflərinə müraciətdə olduğu kimi, buradan əxz etdiklərini də öz zəngin təxəyyül aləmində cilalayıb, pardaqlamış, onlara yeni ruh, yeni tərəvət, yeni məna və məqsəd vermiş, yalnız özünəməxsus bədii-romantik obrazlar səviyyəsinə qaldırmışdır (2, səh.179).

Nizami Gəncəvi elə bir dühadır ki, poeziyanın bütün növlərinin sintezini yaradaraq öz əsərlərində zərif lirizm, qəhrəmanlıq motivləri, ictimai-fəlsəfi, əxlaqi didaktik əhval-ruhiyyə ecazkarənə sənət tellərində həmahənglik təşkil etmişdir. Dahi şairimiz Nizami Gəncəvi öz poetik kəşfləri ilə Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatının sonrakı inkişaf yollarını işıqlandırmış, məhz buna görə də bu gün də bizim mənəvi müasirimiz kimi yaşayır, və sevilir və seviləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. R. Azadə. Nizami Gəncəvi. Həyatı və Sənəti. Bakı-1979.
2. V. Safiyev. Nizami Gəncəvi və folklor. Bakı-2013.
3. Nizami Gəncəvi. “Sirlər xəzinəsi”. “Elm” nəşriyyatı. Bakı-1981.

НАРОДНЫЕ ТРАДИЦИИ В «ПЯТЕРИЦЕ» НИЗАМИ ГАНДЖАВИ

Алиева Айнура Камран кызы

Резюме

«Пятерица» Низами Гянджеви сделала бессмертным поэзию поэта и прославила во всем мире. Во всех поэмах поэт использовал фольклорные материалы, легенды и мифы, которые передавались в народе устно и сохранились до наших дней. При этом он коснулся религиозно-философских, социально-политических и нравственных ценностей, которые играют важную и значительную роль в творчестве поэта. Образцы фольклора в «Хамсе» гениального поэта отразили и литературу Ближнего Востока, поэтому Низами в своих стихах использовал фольклор других народов.

FOLKLORE TRADITIONS IN “KHAMSA” OF NIZAMI GANSAVI

Alieva Aynura Kamran gizi

Summary

Khamisa of Nizami Ganjavi was one of main matters of his worldnide-famous. In his different poems Nizami Ganjavi used nidely from various folklore and national oral patterns. Also this genius poet deseribed the religious-thinking, sacial-politcal and moral values which we could find based on folklore elements.

Rəyçi: f.ü.f.d.Quliyeva Ruziyə Zaman qızı

AMEA Gəncə Bölməsi Ədəbiyyat şöbəsinin 26 iyul 2021-ci il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 21 sentyabr 2021-ci i